

REPERE BIBLIOGRAFICE

Emilian Mihailov, *Arhitectonica moralității*, Editura Paralela 45, 2017, nr. 184 p.

Dacă ne uităm la modul în care Immanuel Kant expune fundamentele și natura eticii sale în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, observăm că în jurul principiului suprem al moralității apar mai multe formulări ale imperativului categoric ce transmit, mai mult sau mai puțin, conținuturi similare acestuia. Mai mult decât atât, în *Întemeiere* Kant nu enunță explicit care este funcția și rolul fiecărei formule a imperativului categoric, lăsând loc exegeților să dezbată pe marginea echivalenței principiilor și a ordonării lor într-o structură mai amplă a moralității. Motiv pentru care, problema formulărilor imperativului categoric necesită o analiză amănunțită ce este menită să tranșeze coordonatele și să reitereze miza primei lucrări de filosofie morală criticistă a lui Kant.

Cartea *Arhitectonica moralității*, publicată la Editura Paralela 45 în 2017 și semnată de Emilian Mihailov, un bun cunoscător al filosofiei morale de expresie analitică, se ambiționează să redea o reconstrucție filosofică autentică eticii kantiene într-o grilă de interpretare centrată pe trei tipuri de principii: regulative, constitutive și intermediare. Emilian Mihailov sugerează că „problema formulărilor imperativului categoric ia naștere în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, dar soluția se găsește în afara ei” (p. 14). Chiar dacă în prima sa lucrare despre etică filosoful german oferă variațiuni lingvistice ale aceluiași principiu, cu toate acestea, despre funcția și rolul formulărilor se pare că nu aflăm prea multe. Această carență l-a determinat pe autorul *Arhitectonicii* să valorifice aspectele strict metodologice intrinseci fiecărei formulări a imperativului categoric cu scopul de a găsi o sistematizare coerentă în structura moralității. Din acest unghi, *Arhitectonicii moralității* este utilă pentru clarificarea funcției pe care o au formulele abstracte, dar și pentru înțelegerea modului de conceptualizare la care recurge Kant în *Întemeiere*. *Arhitectonica moralității* poate fi o cheie de descifrare ce vine în completarea *Întemeierii metafizicii moravurilor*. Așa cum precizează și autorul, „Kant scrie greoi, indescifrabil, cu fraze care se întind pe mai multe pagini (da, e posibil!), pivotând între semnificații diferite ale aceluiași concept. Densitatea ideilor epuizează cititorul, iar sărăcia exemplelor, atât de necesare pentru a ține pasul cu gândirea abstractă la cele mai înalte niveluri, descumpănește” (p. 9).

Pe fundalul acestui context, Emilian Mihailov semnalează că efortul filosofic al acestui demers constă în elaborarea unei metodologii care să faciliteze analiza filosofică. Autorul a anticipat destul de bine ideea potrivit căreia simțul comun, de cele mai multe ori, este capabil să intuiască ce comportament este moralmente dezirabil, însă nu reușește să ofere explicații certe în legătură cu geneza și întemeierea opiniilor. Prin analiza pe care o face în carte, Emilian Mihailov reușește să arate care este mecanismul și cum trebuie întreprinsă o argumentare rațională a opiniilor ce ar pune în discuție corectitudinea morală.

Limbajul folosit de autor este accesibil, iar fluxul ideilor emerge într-o manieră logică, cu claritate. El este ușor de asimilat și de cei care nu au beneficiat de o instrucție filosofică prealabilă, dar care, cu toate acestea, doresc să își îmbogățească orizontul de gândire explorând pozițiile susținute de exegeții kantieni în raport cu dictatele imperativelor categorice. Aceste aspecte sunt adnotate totodată și de Mircea Flonta în recomandarea pe care o face cărții. „E o plăcere să citești o carte de filosofie în care este atât de evidentă preocuparea autorului pentru a se face cât mai bine înțeles, iar rezultatele sunt pe măsura acestei preocupări. Sobrietatea scrierii este, în acest caz, expresia unei onestități intelectuale lipsite de cusur”. Cei care sunt preocupați să înțeleagă ce presupune autonomia kantiană și cât cântărește responsabilitatea care se pune pe umerii unei persoane autolegislatoare și independentă în guvernarea propriei vieți prin alegeri raționale sunt invitați să reflecteze și să inițieze o polemică cu structura argumentativă a *Arhitectonicii*. Cartea constituie un material bun de reflecție și pentru cei care, la nivel declarativ, nu se dezic de un anumit tip de dogmatism. De pildă, în Decalog porunca a VI-a spune „Să nu ucizi!”. Dacă încercăm să formulăm o justificare rațională a acestui dictat, vom vedea că există alternative laice ce satisfac foarte bine criteriile de întemeiere a acestei credințe. În etica lui Kant, toate dictatele sunt validate de standarde raționale. Toate opiniile pe care le susținem cu tărie și pe care le împărtășim trebuie să treacă un test rațional. Motiv pentru care este

important să ne concentrăm asupra condițiilor de posibilitate, trebuie să precizăm de ce credem ceea ce credem, care sunt fundamentele credințelor noastre morale. Toată această metodologie filosofică este dezvoltată și utilizată cu minuțiozitate de către autor în elaborarea tezei și a conținutului cărții.

Contribuția notabilă a lui Emilian Mihailov constă în utilizarea arhitectonicii ca model de teoretizare în ceea ce Kant numește „știința specială” (p. 48) a criticii rațiunii pure cu scopul de a conceptualiza relația dintre formulele imperativului categoric. Ca atare, folosind instrumentele teoretice ale filosofiei criticiste, autorul urmărește să aplice o metodologie prin care să investigheze cum funcționează cele cinci formule ale imperativului categoric în mecanismul eticii kantiene, ca mai apoi să stabilească care sunt etapele pe care trebuie să le parcurgă o persoană rațională pentru a lua o decizie corectă din punct de vedere moral. În capitolul „Arhitectonica rațiunii practice”, autorul argumentează că structura teoretică a arhitectonicii rațiunii practice ne ajută să localizăm fiecare formulă a imperativului categoric și să identificăm relațiile dintre ele. Un aspect important al acestei strategii argumentative constă în utilizarea unei imagini a moralității ca întreg, de aici putându-se deduce și analiza fiecărei părți. În această cheie, puzzle-ul moralității poate fi construit având drept reper cele trei tipuri de principii preluate din analitica și dialectica rațiunii pure, anume principiile constitutive, intermediare și regulative. Din acest punct de vedere, principiile constitutive se concentrează pe condițiile de posibilitate ale imperativelor categorice. Piese puzzle-ului care construiesc palierul constitutiv din structura moralității sunt alcătuite din cele trei formule: formula autonomiei (FA), formula legii universale (FLU) și formula umanității (FU). În structura unei arhitectonici a rațiunii practice, formula autonomiei ține locul principiului suprem al moralității întrucât autonomia are o funcție creatoare, este singura care poate produce acțiuni dezinteresate, libere și necondiționate. Capacitatea autolegislatoare poate explica statutul de principiu suprem al moralității. Formula legii universale este condiția *a priori* de posibilitate din punct de vedere obiectiv a imperativului categoric, dat fiind faptul că testul universalizării unei maxime este singurul care acreditează dacă maxima poate să devină o lege universală aplicabilă fiecărei ființe raționale. Iar formula umanității este condiția de posibilitate din punct de vedere subiectiv a imperativului categoric. Prin respectul umanității ca valoare absolută conferită de reprezentarea unui scop în sine se demonstrează cum este posibil imperativul categoric din punctul de vedere al motivației morale.

Autorul nu valorifică doar teoria elementelor, ci pune în discuție și teoria metodei, avansând în arhitectonica moralității cu palierul principiilor regulative ce prescriu o regulă maximală pentru instanțierea comportamentului moral. Prin urmare, „ființa umană nu acționează cu necesitate moral, având nevoie de un standard ideal care să îi pună viața în perspectivă. De aceea principiu regulativ al regatului scopurilor ghidează totalitatea acțiunilor spre excelență morală” (p. 175). Dacă principiile constitutive ne arată care sunt datoriiile morale, noi ca ființe morale imperfecte nu suntem concepute să acționăm tot timpul moralmente corect. Motiv pentru care funcția formulei regatului scopurilor ne indică spre ce anume trebuie să ținim cu întreaga noastră viață. În acest caz, „formula regatului scopurilor ne ghidează viața spre un maximum moral pentru a pune presiune constantă pe extinderea potențialului nostru. Ea ne inspiră să fim cât mai buni cu putință” (p. 176). Cu toate acestea, există o ruptură între prevederile legii morale și acțiunea propriu-zisă (între principiile constitutive și cele regulative). Sau, ducând mai departe analogia cu puzzle-ul moralității, piesa lipsă și care completează imaginea de ansamblu a arhitectonicii este formula legii naturii. Emilian Mihailov sugerează că „funcția FLN nu este aceea de a aplica FLU, ci de a crea o relație omogenă între deliberare și alegerea morală” (p. 175). Astfel, în arhitectonica moralității, formula legii naturii este un principiu ce joacă un rol intermediar între deliberarea morală și acțiunea propriu-zisă. Această abordare integrativă a formulelor într-o arhitectonică a moralității reușește să lămurească care sunt etapele și prin ce metode putem întemeia imperativul categoric.

În ceea ce privește aspectele mai mult sau mai puțin revizibile, *Arhitectonica moralității* ar fi putut beneficia de o gestionare mai detaliată a contextului în care se ridică problema respectului. De pildă, se poate obiecta că problema respectului pentru legea morală abordată pe finalul dezbaterii despre formula umanității poate genera confuzii din lipsa plasării unei referințe concrete. Autorul formulează astfel: „Kant nu ne cere să respectăm scopurile private ale oamenilor, ci doar legea morală” (p. 115). Nici în *Întemeierea metafizicii moravurilor*, nici în *Critica rațiunii practice* și nici în *Metafizica moravurilor* Kant nu formulează explicit cerința respectului pentru legea morală. Una dintre contribuțiile fundamentale ale filosofului german rezidă în formularea legii morale ca un canon, dar

de aici nu decurge cu necesitate că o vom respecta. Există date textuale în *Metafizica moravurilor* care indică ideea respectului ca „*reverentia legum*” (I. Kant, *Metafizica moravurilor*, Editura Antaios, 1999, traducere de Rodica Croitoru, p. 291). Ca atare, orice lege este resimțită în interiorul oricărei ființe umane cu respect în virtutea purității și obiectivității ei. Kant menționează în a doua secțiune din *Întemeiere* că respectul este un efect al legii și nu o cauză a ei. Există riscul ca interpretarea cerinței respectului pentru legea morală să genereze confuzii. De pildă, pot exista situații în care cerința respectului pentru legea morală să plaseze respectul, în geneza acțiunii morale, nu ca motivație, ci drept cauză, ceea ce ar submina eșafodajul eticii kantiene. Paul Guyer sesizează că în *Întemeiere* „Kant caracterizează sentimentul de respect ca pe un amestec de plăcere și durere” (P. Guyer, *Moral feelings in the Metaphysics of Morals*, în Lara Denis (ed.), *Kant's Metaphysics of Morals, a Critical Guide*, Cambridge University Press, 2010, p. 134). Prin urmare, respectul ca sentiment nu poate întemeia o datorie, sau altfel spus, cauza acțiunii morale nu poate fi respectul întrucât respectul este specific sensibilității. Dacă rațiunea pură practică determină voința să se supună legii morale într-un mod nemijlocit, atunci apare efectul respectului. Prin urmare, Kant susține că sentimentul respectului nu cauzează acțiunea moralmente corectă, ci el „joacă un rol cauzal doar în motivația acțiunii morale” (*ibidem*, p. 134). Atunci când Immanuel Kant menționează că trebuie să acționăm din respect pentru lege, el nu cere să interpretăm respectul drept o cauzalitate a acțiunii morale. Este necesar să distingem între cauză și motiv sau între temei obiectiv și temei subiectiv. Motivul este temeiul subiectiv al unei acțiuni, pretextul sau imboldul ce ne determină să acționăm într-un fel sau altul. Dar legea morală, așa cum o formulează Kant, este una obiectivă, prin urmare, în prevederile ei nu sunt admise imboldurile sensibile drept mobiluri ale acțiunii morale. Este greșit să interpretăm respectul ca pe o cauză în geneza acțiunii morale, el este doar un pretext. Spre exemplu, în cazul în care o persoană este pusă într-o situație decizională dificilă și alege totuși să acționeze moralmente corect se poate spune că pretextul acțiunii este conștientizarea obiectivității legii morale (acționez corect întrucât conștiința îmi spune că trebuie să acționez astfel), însă acțiunea nu este cauzată de respectul pentru legea morală ce joacă rolul conștiinței în acest caz, ci de rațiunea pură practică. Ea este cea care determină voința să se subordoneze legii morale și să acționeze în consecință. Respectul față de legea morală care este resimțit în interiorul fiecărei ființe raționale joacă rolul conștiinței în măsura în care obiectivitatea legii morale mă determină să ascult de prevederile rațiunii pure practice și să subordonez voința legii morale fără mijlocirea altor imbolduri. Respectul resimțit mă motivează să iau atitudine, îmi spune că trebuie să acționez corect, dar respectul este doar un temei subiectiv al acțiunii și nu cauza sa obiectivă.

Dacă plasăm *Arhitectonica moralității* într-un cadru al exegezei românești, pe lângă factorul inovator al reconstrucției moralității pe tiparul arhitectonicii rațiunii practice, cartea este valoroasă și datorită temei abordate de autor. Valentin Mureșan sublinia că valorificarea acestei teme constituie un element de noutate în literatura filosofică românească. „Nu se vorbește prea mult despre justificarea datoriilor *a priori*, ci prea puțin. Tema e complexă, aducând în discuție fundamentele de inspirație matematică ale eticii kantiene, structura inedită a teoriei lui în contextul «revoluției metafizice» propuse, sensul fundamentării *a priori* a acestei teorii, explicarea felului în care decurg datoriile *a priori* din principiul suprem. Toate aceste chestiuni sunt abordate frontal sau atinse de autor” (p. 7).

Alexandra Oprea

Constantin Stroe, *Rostiri etice în cultura românească. Studii*, București, Editura Ars Docendi, 2017, 363 p.

Lucrarea *Rostiri etice în cultura românească*, publicată de prof. univ. dr. Constantin Stroe la Editura Ars Docendi, în 2017, conține mai multe virtuți (calități) care, de fapt, aparțin și autorului, renumit cercetător al istoriei eticii românești.

În primul rând, este meritoriu însuși faptul că în lucrarea sa, autorul se ocupă de etică în cultura română, în condițiile în care generația de azi, inclusiv de la noi, tânără sau mai puțin tânără, are nevoie de repere morale, de cele care s-au dovedit viabile în decursul istoriei, iar nu de conduite libertinare, egoistice, de nesocotire a solidarității umane și chiar a afirmării personale stenice și autentice.

În al doilea rând, deși etica este o disciplină prin excelență filosofică, iar autorul a publicat nu de mult o altă substanțială lucrare asemănătoare tematic, având însă ca sistem de referință scrieri din domeniul filosofiei, *Rostiri etice în filosofia românească* (Editura Grinta, 2010), pentru care a primit

premiul „Ion Petrovici” al Academiei Române, noile „rostiri” sunt importante pentru că evidențiază faptul că reflecțiile morale sunt prezente și dincolo de spațiul propriu-zis filosofic, manifestându-se în cultura română în diferitele ei forme de creație. Într-adevăr, scopul oricărei forme a culturii este, fie și implicit, de a contribui nu numai la elevarea cognitivă și, în genere, spirituală a omului, dar, prin aceasta, și la rafinarea conduitei sale, la sporirea valențelor specific umane și umaniste ale comportamentului său. Așadar, sunt de interes actual și cugetările morale ale unor oameni de cultură care nu s-au afirmat, prin excelență, ca filosofi, ca făuritori de sisteme de gândire. În această privință, autorul cercetează o față mai puțin cunoscută a personalităților la care se referă. Investigația, în mare parte înnoitoare, este importantă și prin amploare, autorul având în vedere o gamă de cugetări afirmate pe parcursul a două secole, începând cu cele care au văzut lumina tiparului în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, continuând cu cele de după Unirea Principatelor și cele din perioada interbelică, și încheindu-se cu unele de la sfârșitul secolului al XX-lea.

Astfel concepută, lucrarea realizează o schiță a istoriei reflecțiilor etice din cultura română, prilejuindu-ne, pentru fiecare etapă, contactul cu nume reprezentative ale timpului lor, care, prin efortul autorului, redevin actuale, fie și numai prin faptul că se integrează într-o tradiție, care constituie rădăcinile din care cultura română de azi își poate extrage seva, pentru a se afirma substanțial și traicnic.

Din primele trei decenii ale secolului al XX-lea, când nu prea s-au scris lucrări românești de etică, dar s-au tradus din alte limbi și s-au prefațat, autorul descoperă „fețele” moraliștilor români din „pfețele” lor la traduceri de lucrări, mai ales, filosofice sau și la lucrări proprii cu caracter nefilosofic, literar. Pentru ideile exprimate, am reținut, îndeosebi, următorii autori-prefațatori: Dinicu Golescu la o traducere (care, probabil, îi aparține) a lucrării unui englez despre principate; Eufrosin Poteca la traducerea sa din Heineccius; Dimitrie Țichindeal, supranumit, pentru noi, „gură de aur” (Eminescu, „Epigonii”), la cartea sa de *Fabule*; Barbu Paris Mumuleanu, etichetat „glas cu durere” (Eminescu, „Epigonii”), la cărțile sale *Rost de poezii* și *Caracterurile bărbaților și muerilor în versuri*. În pfețele celor amintiți, pe de o parte, sunt incriminate tarele morale ale locuitorilor acestor meleaguri, care, cel puțin în principatele dunărene, au fost cauzate și de domniile fanariote, dar, pe de altă parte, sunt evidențiate și unele virtuți în absența cărora nu s-ar fi produs mai târziu mica și marea unire.

Un îndemn spre originalitate morală, și anume spre o morală populară, a bunului simț, este identificat de autor în învățăturile morale ale lui Anton Pann din cunoscutele sale cărți *Povestea vorbii* și *O șezătoare la țară sau călătoria lui Moș Albu*.

Din epoca Unirii Principatelor, cartea reține reflecțiile morale ale lui Mihail Kogălniceanu, Dimitrie Bolintineanu și Bogdan Petriceicu Hasdeu, iar din preajma Marii Uniri – pe cele ale lui Barbu Ștefănescu Delavrancea. Se subliniază faptul că personalitățile amintite fac apel la o conduită morală potrivit educației în spirit rațional și patriotic, un spirit ancorat în cele mai bune tradiții ale poporului român.

Pentru etapa interbelică, autorul analizează concepția pedagogului G. G. Antonescu, considerațiile etice ale istoricului Nicolae Iorga și pe cele ale lui Tudor Arghezi din volumele sale intitulată *Pravilă de morală*. G. G. Antonescu, director al Seminarului de Pedagogie Teoretică de la Universitatea din București, în deceniul al treilea al secolului trecut, se pronunța pentru o educație formativă a spiritului elevului, împotriva educației mecanice, a simplei memorări de cunoștințe. Marele istoric Nicolae Iorga înrădăcina valorile morale în ethosul românesc și recuza renegarea și alte vicii, ca diformități morale ale neamului românesc de-a lungul istoriei. Tudor Arghezi, care a fost nu numai un strălucit poet, ci și un redevabil și incisiv polemist și moralist, a analizat, la rândul său, pe parcursul a nu mai puțin de șapte sute de pagini ale *Pravilei* sale, o multitudine de aspecte ale moralității și educației morale, ale eticii în relațiile familiale și ale eticii muncii, cu nu puține note critice la realitățile sociale românești, dar și cu multe idei pătrunse de un vibrant elogiu, cum ar fi cele referitoare la noblețea muncii de creație.

Cartea se încheie cu analiza concepției etice a lui Petru Creția, din care reținem, îndeosebi, remarcile de finețe ale acestui impresionant om de cultură și de caracter atât despre virtuțile morale cele mai dezirabile, patronate de demnitatea umană, cât și despre o serie de atitudini imorale, începând cu ticăloșia și terminând cu nerespectarea cuvântului dat.

Cartea este remarcabilă și prin stilul specific autorului, care presupune analiza pe text, confruntarea cu alte interpretări date autorilor analizați și, nu în ultimul rând, o expunere într-un limbaj pe cât de precis, pe atât de ales și de elevat.

Ioan N. Roșca